

Postmodern Düşüncede Ateizmin Evrimi: Büyük Anlatılardan Çoğulculuğa

Hande Nur Bozbuğa

 0000-0003-3927-8088

handebozbuga@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi

Bandırma Onyedİ Eylöl Üniversitesi,

İlahiyat Faköltesi, Din Bilimleri Balıkesir, Türkiye

Anabilim Dalı

ROR 02mtr7g38

Öz

Bu çalışma ateist düşüncenin modern ve postmodern dönemler arasındaki dönüşümünü teorik açıdan incelemektedir. Modern dönemde ateizm rasyonalite, bilim ve pozitivizm gibi temellere dayanarak Tanrı'nın varlığını kesin bir biçimde reddetmiş ve bu inkârı mutlak hakikat iddiası taşıyan ideolojiler çerçevesinde temellendirmiştir. 18. yüzyılda Fransız Ansiklopedistler ve 19. yüzyılda pozitivist, materyalist ve evrimci teoriler modern ateist söylemin entelektüel altyapısını oluşturmuştur. Bu dönemde rasyonalite, metafiziği de nesneleştiren ve dönüştüren üstün bir yöntem olarak kabul edilmiştir. Modern dönemin metafizik açıklamalarına karşı modern ateizm, 20. yüzyılın ortalarına kadar bilimsel ve rasyonel gelişmelere dayalı bir tanrıtanımazlık anlayışıyla ateist düşüncenin temel çerçevesini oluşturmuştur. Ancak bu yaklaşım zaman içinde eleştirilere maruz kalmış ve ateizm, dini ilkeleri toptan olarak reddetmeyen, bilimsel ve akılcı paradigmalarla sınırlandırılmayan bir içerik elde etmiştir. Ateist argümanlardaki bu değişim, 1960'lardan itibaren postmodern düşüncenin yükselişi, modernitenin varlık, öz, hakikat ve anlam gibi kavramlara dayanan kesinlik iddialarını merkezci ve metafiziksel bir yapı olarak sorgulamış ve ateist düşünceye yeni bir perspektif kazandırmıştır. Postmodern düşünürlerden Jean-François Lyotard'ın büyük anlatılar eleştirisi, Michel Foucault'nun söylem teorisi, Jacques Derrida'nın dekonstrüksiyon yöntemi ve Gilles Deleuze'ün farklılığın özerkliği kavramı modern dönemin mutlaklık ve merkezcilik tutumlarını eleştirerek çoğulcu ve içeriğin bağlamına göre değişebildiği bir bakış açısını öne çıkarmıştır. Bu yeni yaklaşım biçimi, bilginin ve anlamın tek bir doğruya indirgenemeyeceğini, her düşüncenin belirli tarihsel ve kültürel bağlamlarda ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda söz konusu bakış açısı, Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu gibi metafiziksel tartışmalardan çok, dinin toplumsal ve kültürel etkilerine odaklanan yeni ateist söylemlerin doğmasına yol açmıştır. Dolayısıyla postmodern ateizm, modern ateizmin evrenselci ve mutlak hakikat iddialarına karşı daha esnek, çoğulcu ve eleştirel bir tutum geliştirmiştir. Bu değişim ateist söylemin yalnızca teizme karşı bir reddiye sunan bir yapı olmaktan çıkıp dinin toplum içindeki işlevlerine yönelik farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylelikle postmodern dönemde ateizm, Tanrı'nın varlığına yönelik katı bir reddiye olmaktan uzaklaşarak dinin bireysel, kültürel ve sosyolojik yönlerini incelemeye yönelmiştir. Bu çerçevede Richard Rorty, Alain de Botton, Slavoj Žižek ve Richard Kearney gibi çağdaş

düşünürlerin çalışmaları ateizmin daha geniş bir düşünsel çerçevede ele alınmasına katkı sağlamıştır. Bu düşünürler ateizmi yalnızca teizmin karşıtı olarak değil, seküler toplumların etik ve pratik yönlerini de kapsayan daha geniş bir çerçevede değerlendirmiştir. Böylelikle postmodern ateizm, teolojik referanslardan kopmuş, dinî düşünceyle etkileşime açık ve kesinlikten kaçınan bir yapı kazanmıştır. Bu çalışma, ateizmin modern ve postmodern dönemler arasındaki teorik dönüşümünü analiz ederek bu iki paradigmanın temel farklarını ortaya koymayı amaçlamıştır. Sonuç olarak postmodern ateizm, modern döneme kıyasla daha esnek, çoğulcu ve bağlamsal bir form kazanmış, büyük anlatılar yerine bireysel ve toplumsal anlatılara odaklanan bir düşünsel zemin ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler

Din Felsefesi, Ateizm, Modernizm, Postmodernizm, Hakikat, Çoğulculuk.

Atıf Bilgisi

Bozbuğa, Hande Nur. “Postmodern Düşüncede Ateizmin Evrimi: Büyük Anlatılardan Çoğulculuğa”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Haziran 2025), 198-222. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2025.11.1.09>

Geliş Tarihi	07.02.2025
Kabul Tarihi	12.05.2025
Yayın Tarihi	30.06.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Evolution of Atheism in Postmodern Thought: From Grand Narratives to Pluralism

Hande Nur Bozbuğa
Asst. Prof.

 0000-0003-3927-8088
Bandırma Onyedi Eylül University,
Faculty of Theology, Department of
Religious Sciences
ROR : 02mtr7g38

handebozbuga@gmail.com
Balıkesir, Türkiye

Abstract

This study theoretically analyses the transformation of atheist thought between the modern and postmodern periods. In the modern period, atheism firmly rejected the existence of God on the basis of rationality, science and positivism and justified this denial within the framework of ideologies claiming absolute truth. The 18th century French Encyclopedists and the 19th century positivist, materialist and evolutionist theories formed the intellectual infrastructure of modern atheist discourse. During this period, rationality was accepted as a superior method that objectified and transformed metaphysics. Modern atheism, which opposed the metaphysical explanations of the modern era, formed the basic framework of atheist thought with an understanding of atheism based on scientific and rational developments until the middle of the 20th century. However, this approach has been subject to criticism over time, and atheism has acquired a content that does not reject religious principles outright and cannot be limited by scientific and rational paradigms. This change in atheist arguments, along with the rise of postmodern thought in the 1960s, questioned modernity's claims of certainty based on concepts such as existence, essence, truth, and meaning as a centralized and metaphysical structure, giving atheist thought a new perspective. Jean-François Lyotard's critique of grand narratives, Michel Foucault's discourse theory, Jacques Derrida's method of deconstruction and Gilles Deleuze's concepts of the autonomy of difference have criticized the absolutism and centralism of the modern thought, promoting a pluralistic perspective in which meaning can vary depending on context. This new approach argues that knowledge and meaning cannot be reduced to a single truth, and that every thought must be considered within its specific historical and cultural context. In this context, this perspective has led to the emergence of new atheist discourses that focus on the social and cultural effects of religion rather than metaphysical debates such as the existence or non-existence of God. Thus, postmodern atheism has developed a more flexible, pluralistic, and critical stance against the universalist and absolute truth claims of modern atheism. This change has led to the emergence of different views on the functions of religion in society, rather than atheist discourse being a structure that only offers a refutation against theism. Thus, in the postmodern period, atheism has moved away from being a rigid rejection of the existence of God and has turned towards examining the individual, cultural and sociological aspects of religion. In this framework, the works of contemporary thinkers such

as Richard Rorty, Alain de Botton, Slavoj Žižek and Richard Kearney have contributed to the consideration of atheism in a broader intellectual framework. These thinkers have evaluated atheism not only as the opposite of theism, but also in a broader framework that includes the ethical and practical aspects of secular societies. Thus, postmodern atheism has gained a structure that is detached from theological references, open to interaction with religious thought and avoids certainty. This study aims to analyze the theoretical transformation of atheism between the modern and postmodern periods and to reveal the main differences between these two paradigms. As a result, postmodern atheism has gained a more flexible, pluralistic and contextualized form compared to the modern period, and has revealed an intellectual ground that focuses on individual and social narratives instead of grand narratives.

Keywords

Philosophy of Religion, Atheism, Modernism, Postmodernism, Truth, Pluralism.

Citation

Bozbuğa, Hande Nur. "The Evolution of Atheism in Postmodern Thought: From Grand Narratives to Pluralism". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 11/1 (June 2025), 198-222. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2025.11.1.09>

Date of Submission	07.02.2025
Date of Acceptance	12.05.2025
Date of Publication	30.06.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	Ethics Committee Permission is not required for this research. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Ateizm, genel anlamıyla Tanrı ya da ilâhî varlıkları reddetme tutumu olarak tanımlanır. Tarihsel açıdan ateizmin sistematik ve felsefî biçimi modern dönemde ortaya çıkmıştır. Modern ateist düşüncenin şekillenmesinde pozitivizm, materyalizm, natüralizm ve evrim teorisi gibi düşünce ekolleri etkili olmuştur. 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu çerçevede gelişen ateist düşünce, rasyonel ve bilimsel gelişmelere dayalı bir tanrıtanımazlık anlayışı üzerine kuruludur. Ancak 1960'lardan itibaren postmodern düşüncenin modernite eleştirisi, ateist argümanlarda da önemli bir değişime neden olmuştur. Bu dönemin düşünsel alanda çoğulcu bakış açısı ve düşünce, kavram ya da ideolojiyi merkezileştirme karşıtlığı ateizmin ideolojik, bilimsel ve rasyonel temellere dayalı modern formunu dönüştürmüştür.¹ Postmodern dönemde ateizm yeni perspektifler kazanarak sadece Tanrı'nın inkârı üzerine kurgulanmamış ve farklı bakış açıları tarafından benimsenen bir düşünce olmuştur.

Modern ateizmin mutlak hakikat iddialarıyla Tanrı'nın varlığını reddetme çabasına karşılık postmodern ateizm bu tür tartışmalardan uzaklaşarak dini çeşitli açılardan ele almıştır. Bu bağlamda postmodern dönemde ateizmin tanımı ve işlevi değişmiş, ateist düşüncenin temel eksenini Tanrı'nın varlığını ya da yokluğunu savunmak yerine, dinin pratik ve kültürel boyutlarını eleştiren bir zemine kaymıştır. Örneğin Slavoj Žizek, kiliseleri kutsal alanlar olarak değil, toplumsal etkileşim mekânları olarak kıymetli görmüştür.² Bu ve benzeri yaklaşımlar, postmodern dönemde ateist argümanlar arasında dinî olguları tamamen reddetmek yerine onların sosyo-kültürel etkilerini inceleyen ve bazı pratik yönlerini değerli gören yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle postmodernizmle birlikte ateizm, yalnızca Tanrı'nın varlığını reddeden bir düşünce olmaktan çıkarak dinî inanışları ve kurumları farklı açılardan değerlendiren bir yapıya bürünmüştür.

Postmodern düşüncenin ateist argümanlara kazandırdığı çoğulcu bakış açısı, epistemoloji ve ontoloji anlayışından kaynaklanmaktadır. Modern dönemden farklı olarak bu dönemde hakikatin, mutlaklığın ya da bireyin merkezi konumunun sarsılması, dönemin fiktorsel teorilerini etkilemiştir. Modernitenin rasyonalite, mutlak hakikat, fikirleri merkezileştirme ve ideolojik bakış açısına dayanan epistemoloji ve ontoloji anlayışı, postmodern dönemde söylem, dekonstrüksiyon, fark ve tekrar gibi kavramlarla eleştirilerek felsefî düşünce'de bir paradigma dönüşümüne neden olmuştur. Bu durumdan ateist düşünce de etkilenmiş ve ateizmin yalnızca bilimsel ve rasyonel temellere dayalı bir tanrıtanımazlık anlayışıyla sınırlı kalmasının ötesine geçmesine neden olmuştur. Bu değişim, ateist düşünce üzerine yapılan çalışmalarda, özellikle 21. yüzyılın başlarından

¹ John D. Caputo, "Atheism, A/theology, and the Postmodern Condition", *The Cambridge Companion to Atheism*, ed. Michael Martin (New York: Cambridge University Press, 2007), 267.

² Slavoj Žizek, "Tolerance as an Ideological Category", *Critical Inquiry* 34 (2008), 660.

itibaren Batı’da yapılan çalışmalarda ele alınmıştır.³ Örneğin John D. Caputo’nun “Atheism, A/theology, and the Postmodern Condition” başlıklı çalışması, postmodern düşüncenin ateizm üzerindeki etkilerini inceleyerek modern ve postmodern ateizm arasındaki farkları teorik bir çerçevede ele almıştır.⁴ Ancak Türkiye’de bu tür bir ayrımın yeterince irdelenmediği görülmektedir. Bu makale, Caputo’nun çalışmasından ilham alarak ateizmi modern ve postmodern formları üzerinden analiz etmekte ve ateist düşüncenin dönüşümünde etkili olan postmodernist epistemolojiyi araştırmaktadır. Her iki dönemin ateist düşüncesinin epistemolojik farklılıklarının teorik olarak incelenmesi yoluyla Türkçe literatürdeki boşluğa katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Bu makalede ilk olarak, modern düşüncenin ateizme yol açan bazı özellikleri ele alınmıştır. Bu bağlamda 18. yüzyılda Fransız ansiklopedistleri, 19. yüzyılda Auguste Comte (öl. 1857), Ludwig Feuerbach (öl. 1872), Sigmund Freud (öl. 1939) gibi düşünürler ve 20. yüzyılda mantıkçı pozitivistler etrafında gelişen ateist düşüncenin, tanrıtanımazlık zemininde birleştiği savunulmuştur. Modern ateist argümanlar bu zemini mutlak hakikat, metafizik kurgu, pozitivism ve materyalizm gibi düşünceleriyle şekillendirmiştir. Makalenin devamında postmodern dönemin modernite eleştirisi incelenmiş ve bu eleştiri sürecinde kurgulanan epistemolojik zemin, Jean-François Lyotard (öl. 1998), Michel Foucault (öl. 1984), Jacques Derrida (öl. 2004) ve Gilles Deleuze’nin (öl. 1995) kavram ve teorileriyle ele alınmıştır. Bu yöntemle modern ve postmodern ateizmin teorik temellerinin karşılaştırılması hedeflenmiştir. Ateist düşüncedeki dönüşümü yansıtabilmek için teizmin Tanrı ve din kavramlarında meydana gelen değişimler ele alınarak bu kavramların postmodern dönemde kendisine nasıl bir yer bulduğu ana hatlarıyla incelenmiştir. Son olarak postmodern ateist argümanların çeşitliliğini ve çoğulculuk iddiasını desteklemek amacıyla Slavoj Žižek, Ali Rizvi, Richard Dawkins, Alain de Botton, Richard Kearney ve Julian Baggini gibi çağdaş düşünürlerin özgün kavramlarla ortaya koydukları argümanları ana hatlarıyla ve kavramsal açıdan bir örnek teşkil etmesi için ele alınmıştır. Sonuç olarak modern ateizmin düşünsel temelleri teorik açıdan incelenmiş ve postmodern ateizmin dönüşümü açığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

1. Modern Ateizm ve Felsefî Dönüşümünün Temelleri

Ateizm, teist Tanrı anlayışının karşıtı olarak ortaya çıkan ve ilâhî varlığın reddedilmesini hedefleyen felsefî bir düşünce olarak tanımlanır. Diğer bir ifadeyle ateizm, Tanrı’nın var olmadığına dair felsefî bir tutumdur.⁵ Ateist düşünce, kronolojik olarak dinler

³ Örnek olarak bk. Gavin Hyman, *A Short History of Atheism* (London: I. B. Tauris, 2010); Bu eser Türkçeye tercüme edilmiştir. bk. a.mlf., *Ateizmin Kısa Tarihi*, çev. Dilek Şendil (İstanbul: SİA Kitap, 2022), 159-186; a.mlf., “Atheism and Postmodern Philosophies”, *The Cambridge History of Atheism*, ed. Stephen Bullivant – Michael Ruse (New York: Cambridge University Press, 2021), 2/632-646.

⁴ Caputo, “Atheism, A/theology, and the Postmodern Condition”, 267-282.

⁵ Aydın Topaloğlu, *Teizm ve Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları* (İstanbul: İz Yayınları,

kadar eskiye götürülebilse de felsefedeki kökleri genellikle Antik Yunan'a kadar gider. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, Antik dönem felsefesinde henüz teizm kavramı sistemli bir şekilde ortaya çıkmadığı için bu dönemdeki bazı felsefi düşünceleri ateizm olarak ifade etmek anakronik olabilir. Bu hassasiyeti göz önünde bulundurarak, bu dönemde Demokritos (öl. MÖ 370), Leukippos (öl. MÖ 440) ve Epiküros'un (öl. MÖ 270) atomcu görüşleri, varlıkları ve oluşu ilâhî bir güçten bağımsız olarak doğal ve maddi ilkelerle açıklamaları açısından dinî düşünceden bir uzaklaşmayı temsil ettikleri söylenebilir. Ateizmin felsefî bir sistem olarak ortaya çıkışı Reform ve Rönesans sonrası gerçekleşmiş ve özellikle 18. yüzyılda Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle hız kazanmıştır.⁶ Akli öne çıkaran dünya görüşü doğrultusunda la Mettrie (öl. 1751), d'Alembert (öl. 1783), Diderot (öl. 1784) ve d'Holbach (öl. 1789) gibi Fransız materyalistleri, dinî inançları reddeden teoriler geliştirmiştir.⁷ Bu düşünürler bilimsel gelişmeleri esas alarak dinî inancı reddetmiş ve rasyonaliteyi merkeze alan bir dünya görüşü benimsemiştir. Dolayısıyla ateizm, Antik Yunan'dan itibaren farklı düşünce geleneklerinde görülse de sistematik bir felsefî tutum olarak ancak modern dönemde belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Aydınlanma ile hız kazanan ateist düşünce, 19. yüzyılda farklı felsefî ve bilimsel ideolojilerle daha geniş bir teorik çerçeve kazanmış ve çeşitli disiplinler aracılığıyla savunulmaya başlamıştır. 19. yüzyılda ateizm; pozitivizm, natüralizm ve evrim teorisi gibi bilimsel ve felsefî ekollerle desteklenerek psikolojik, antropolojik, toplumsal ve sosyolojik açılardan ele alınan çok boyutlu bir düşünce haline gelmiştir. Bu dönemde Auguste Comte dini, pozitivist bir çerçevede reddederek bilimsel bilgiye dayalı bir toplum modelini savunmuştur.⁸ Benzer şekilde Charles Darwin (öl. 1882) evrim teorisiyle dinlerin teleolojik yaratılış fikrine karşı çıkararak varlıkların ortaya çıkmasında doğal seçilime dayanan bir süreç önermiştir.⁹ Karl Marx (öl. 1883) ise dini, toplumsal ve ekonomik bir olgu olarak değerlendirerek ideolojik bir aygıt olarak eleştirmiştir.¹⁰ Ateizmin bu dönemde farklı disiplinler içinde nasıl temellendirildiğini anlamak açısından Feuerbach'ın antropolojik ateizmi önemli bir örnektir. Feuerbach, Tanrı'nın insan doğasının idealize edilmiş bir yansıması olduğunu ileri sürerek dini, insanın kendi erdemlerini aşkın bir varlığa atfetmesi olarak görmüştür.¹¹ Onun bu anlayışı *yansıtma teorisi* olarak adlandırılmakta olup benzer

2024), 15.

⁶ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi: İbrahim'den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Anlayışı* çev. Oktay Özel vd. (Ankara: Ayraç Yayınları, 1998), 388-389.

⁷ Friedrich A. Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi: Başlangıçtan Kant'a Kadar*, çev. Ahmet Arslan (Ankara, Gündoğan Yayınları, 1990), 1/222-230.

⁸ Auguste Comte, *Pozitivizmin İlmihali*, çev. Peyami Erman (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1952), 7, 16.

⁹ Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünalın (Ankara: Sol Yayınları, 1970), 105-106.

¹⁰ Karl Marx - Friedrich Engels, *Din Üzerine*, çev. Kaya Güvenç (Ankara: Sol Yayınları, 2008), 34.

¹¹ David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş: Rousseau, Kant ve Hegel'den Foucault ve Derrida'ya*, çev. Ahmet Cevizci (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 1998), 69-70.

bir görüş Freud tarafından psikolojik bir zemine taşınmış ve Freud dini, insanın bilinç dışında bastırılmış çocukluk korkularının ve arzularının bir yansıması olarak değerlendirmiştir.¹² Bu bağlamda 19. yüzyıl ateizmi farklı bilimsel ve felsefi disiplinler aracılığıyla dini açıklama ve eleştirme çabasına dönüşmüştür.

Ateizmin dine yönelik eleştirel yaklaşımı 20. yüzyılın başlarında mantıkçı pozitivismle daha sistematik bir çerçeveye kazanmıştır. Mantıkçı pozitivistler, bilimsel yöntemi temel alarak deney ve gözleme konu olamayan dinî inancı anlamsız görmüşlerdir. Onlara göre doğrulanabilirlik ilkesi gereği metafiziksel ve teolojik ifadeler bilgi değeri taşımaz. Bu nedenle din, bilimsel düşüncenin dışında bırakılmalıdır.¹³ Bu dönemde ateizm sadece Tanrı'nın varlığını reddetmekle kalmamış, aynı zamanda bilimsel gelişmelerin ve rasyonel düşüncenin bir gereği olarak sunulmuştur.¹⁴ Bu çerçevede modern ateizm akıl ve bilim ekseninde şekillenerek dini, insan ürünü bir kurgu olarak değerlendiren rasyonalist ve bilim merkezli bir söylem geliştirmiştir. Ancak modern ateizmin akıl ve bilim ekseninde kurduğu bu eleştirel çerçeve, 20. yüzyılın ikinci yarısında postmodern felsefenin eleştirilerine konu olmuştur.

Derrida, modern ateistlerin Tanrı'yı reddederken bile varlık, hakikat ve anlam gibi kavramları akıl ve bilime dayanan bir temel üzerinden açıklamasını metafiziksel bir faaliyet olarak eleştirmiştir. Derrida'ya göre modern ateistler teizmin metafizik öğretilerini reddederken kendileri de metafizik yaparak bir tür teoloji üretmektedirler.¹⁵ Ancak burada Derrida'nın ateistler için kastettiği metafizik, doğaüstü varlıkları içeren bir metafizik değil, modern Batı'nın varlık, öz, hakikat ve mutlak gibi kavramlara dayanan felsefesine yönelik bir eleştiri olup doğaüstünü ifade etmemektedir.¹⁶ Ona göre modern dönemde ateizmde bilim, rasyonalite ve seküler düşüncenin mutlak bir biçimde ele alınması metafiziksel bir tutumdur. Derrida'nın bu eleştirisi modern ateizmin hakikat iddialarının daha geniş bir felsefi bağlamda nasıl değerlendirilebileceği sorusunu gündeme getirmektedir.

Modernitenin mutlakiyetçi ve merkezci bakış açısı 20. yüzyılın başlarında Friedrich Nietzsche (öl. 1900) tarafından eleştirilmiştir. Nietzsche, modern dönemde dinin ve bilimin mutlak hakikati savunma açısından benzer olduğunu ve her ikisinin de kesinlik iddiasına dayandığını belirtmiştir.¹⁷ Nietzsche, "Tanrı'nın ölümü" metaforuyla Batı metafiziğinin

¹² Sigmund Freud, *Uygurlık, Din ve Toplum*, çev. Selçuk Budak (Ankara: Öteki Yayınevi, 1997), 165, 207-208.

¹³ Alfred Jules Ayer, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, çev. Vehbi Hacıcadıroğlu (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 14, 19.

¹⁴ Ömer Demir, *Bilim Felsefesi* (Ankara: Vadi Yayınları, 2009), 32-33.

¹⁵ Jacques Derrida, *Of Grammatology*, ed., çev. Gayatri Spivak (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997), 323.

¹⁶ Jacques Derrida, *Yazı ve Fark*, çev. P. Burcu Yalın (İstanbul: Metis Yayınları, 2016), 111-113.

¹⁷ Friedrich Nietzsche, *Şen Bilim*, çev. Levent Özşar (Bursa: Asa Yayınları, 2003), 307.

modernist karakterini ve Lyotard'ın "büyük anlatılar" olarak adlandırdığı¹⁸ ideolojileri eleştirmiş, akıl ve bilim merkezli dünya görüşünün de bir tür dogmatizme dönüşebileceğini ileri sürmüştür. Bu çerçevede Nietzsche, insanın metafiziksel temellere dayalı anlam arayışını sorgulayarak hakikatin mutlak değil, güç ilişkileri içinde şekillenen bir yapı olduğunu savunmuştur.¹⁹ Nietzsche'nin Tanrı'nın ölümüyle kastettiği şey, mutlak hakikat anlayışının ve merkezileştirilmiş fikirlerin sona ermesidir. Bu eleştiriler, modern ateizmin yalnızca Tanrı'nın varlığı meselesiyle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda varlık ve anlam tartışmalarının insan yaşamındaki rolünü de yeniden değerlendirmeyi gerektirdiğini göstermektedir.

Modern ateist argümanlarda görülen Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu üzerine yapılan metafiziksel tartışmalar, postmodern dönemde dini eleştiren düşünürlerin üzerinde durmadığı konulardır. Nietzsche bu tür soruların dikkate alınmaya değer olmadığını şu sözleriyle ifade etmiştir: "(...) sözde sorular üstüne düşünmedim, kendimi harcamadım. Tanrı, ruhun ölümsüzlüğü, kurtuluş, öte dünya, daha çocukken bile ne dikkatimi çeken ne de vaktimi verdiğim kavramlardır, belki de bunun için yeterince çocuksu olmadım hiç."²⁰ Bu ifadeler Nietzsche'nin eleştirisinin yalnızca Tanrı inancına değil, tüm metafiziksel sistemlere yönelik olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Tanrı'nın ölümü yalnızca teizmin çöküşünü değil, aynı zamanda mutlak hakikate ve fikirlerin merkezileşmesine olan inancın sona ermesini sembolize etmektedir. Bu bakış açısıyla o, modern epistemoloji eleştirisinin ilk nüvelerini atmış ve onun görüşleri postmodern ateizmin temel dayanak noktalarından biri haline gelmiştir.²¹

Nietzsche'nin düşünsel mirasını Martin Heidegger (öl. 1976) ve Jean-Paul Sartre (öl. 1980) devam ettirerek modern ateizmin varlık ve anlam tartışmalarına farklı boyutlar kazandırmışlardır. Heidegger, Tanrı'nın ölümünü, insanın "varlık"la olan ilişkisinin yeniden şekillendiği bir dönüm noktası olarak görmüştür. O, nihilizmi aşmanın yeni bir değer anlayışı inşa etmekle mümkün olacağını savunarak "Oysa yetkin Hiççilik, değerini yerini bir dünya olarak duyuüstünü ortadan kaldırmanın yanı sıra, buna uygun olarak değerleri başka türlü koymalı, başka türlü değerlendirmelidir"²² ifadesiyle bu dönüşümün gerekliliğine işaret etmiştir. Sartre ise varoluş felsefesi çerçevesinde Tanrı'nın yokluğunun insanın özgürlüğünü nasıl etkilediğini tartışmış ve bireyin kendi anlamını yaratması

¹⁸ Jean-François Lyotard, *Postmodern Durum*, çev. İsmet Birkan (Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2023), 7.

¹⁹ Terry Eagleton, *Kuramdan Sonra*, çev. Uygur Abacı (İstanbul: Literatür Yayınları, 2006), 202.

²⁰ Friedrich Nietzsche, *Ecce Homo: Kişi Nasıl Kendisi Olur?*, çev. Can Alkor (İstanbul: Say Yayınları, 1996), 32.

²¹ Caputo, "Atheism, A/theology, and the Postmodern Condition", 267.

²² Martin Heidegger, *Nietzsche'nin Tanrı Öldü Sözü*, çev. Levent Özşar (Bursa: Asa Yayınevi, 2001), 26.

gerektiğini savunmuştur.²³ Bu düşünürler modern ateizmin metafizik eleştirilerini tamamlayan ve postmodern yaklaşımlara geçişi hazırlayan birer “geçiş dönemi” filozofu olarak değerlendirilebilir. Çünkü postmodernizm, modern döneme yönelik eleştirilerle birlikte ateizmin dayandığı ilkelerin sorgulamasını mümkün kılmış ve yeni teorik açılımlara zemin hazırlamıştır.

2. Postmodernizmin Düşünce Dinamikleri

Postmodernizm, 20. yüzyılın ikinci yarısında modernizmin mutlak hakikat, rasyonalite ve evrensel bilgi gibi temel kabullerine yönelik felsefî eleştirilerle şekillenmiştir. Bu bağlamda Foucault, Deleuze, Lyotard ve Derrida gibi düşünürler modernizmin merkezîyetçilik anlayışına ve pozitivizm ve materyalizm gibi idealize edilmiş hakikat tasavvurlarına karşı çıkarak çoğulculuğu savunmuşlardır.²⁴ Postmodern düşüncenin en belirgin özelliklerinden biri Lyotard’ın “büyük anlatılar” olarak adlandırdığı evrensel hakikat iddialarına karşı çıkmasıdır. Lyotard’a göre modernitenin büyük anlatıları toplumsal ve bilimsel ilerleme adına bireylerin özgün deneyimlerini baskılamıştır. Lyotard, Aydınlanmadan itibaren büyük anlatıların evrensel doğrular olarak sunulduğunu ve artık inanılabilirliğini yitirdiğini belirtmiştir: “(...) kendisine yüklenen birleştirme tarzı ne olursa olsun, yani ister spekülâtif anlatı ister özgürleştirme anlatısı söz konusu olsun, artık inanılabilirliğini yitirmiştir.”²⁵ Modern dönemin büyük anlatıları olan evrim teorisi, pozitivizm ve materyalizm ateizmle ilgili kapsamlı düşüncelerdir. Sonuç olarak postmodernizm, modernizmin evrensel hakikat iddialarını sorgulayarak çoğulculuğa dayalı yeni düşünsel açılımları savunmuştur.

Postmodernizmin büyük anlatıları eleştirisi, farklı düşünürler tarafından da ele alınmıştır. Lyotard’ın çağdaşı olan James N. Rosenau (öl. 2011) da büyük anlatılar konusunda benzer bir bakış açısı benimseyerek postmodernizmin kapsamlı ve geniş dünya görüşlerine meydan okuduğunu belirtmiştir: “Postmodernizm ister siyasi, ister dinsel, ister toplumsal nitelikli olsun bütün küresel, her şeyi kapsayıcı dünya görüşlerine meydan okur. Marksizmi, Hristiyanlığı, Faşizmi, Stalinizmi, liberal demokrasiyi, laik hümanizmi, feminizmi, İslâm’ı ve modern bilimi aynı dereceye indirir.”²⁶ Bu görüş postmodernizmin yalnızca belirli bir düşünce sistemine karşı olmadığını, aksine tüm evrenselci ve merkezî hakikat iddialarına eleştirel yaklaştığını göstermektedir. Çünkü postmodernizm hakikatin tek bir anlatıyla sınırlandırılmayacağı düşüncesini savunarak çoğulculuğu inşa etmiştir.

Postmodern ateistler, Tanrı’nın varlığı ya da yokluğu tartışmasından ziyade bu tür metafiziksel soruların anlamını ve geçerliliğini sorgulamış ve büyük anlatıların reddi

²³ Jean-Paul Sartre, *Varoluşçuluk*, çev. Asım Bezirci (İstanbul: Say Yayınları, 1985), 71.

²⁴ Yasin Aktay, *Postmodern Kavşakta Din ve Sivil Toplum* (İstanbul: Tezkire Yayıncılık, 2015), 27.

²⁵ Lyotard, *Postmodern Durum*, 74.

²⁶ Pauline Marie Rosenau, *Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri*, çev. Tuncay Birkan (Ankara: Ark Yayınları, 1998), 25.

üzerinden argümanlarını şekillendirmiştir.²⁷ Dolayısıyla postmodernizm, ateizmi sadece teizmin karşıtı olarak görmek yerine mutlak hakikat iddialarına sahip tüm anlatılar gibi ele almış ve eleştirilerini metafiziksel argümanlardan ziyade, söylem ve bilgi sistemleri üzerinden geliştirmiştir.

Postmodernizmde tek bir mutlak hakikat yerine farklı bakış açılarını ve hakikatleri kabul eden bir anlayış hâkimdir. Lyotard postmodernizmi çağdaş dünyanın dinamiklerini çoğulcu hakikatler ve anlatılar arasında şekillenen bir durum olarak değerlendirmiştir:

Aşırı basitleştirilmiş bir ifadeyle diyebiliriz ki, “postmodern” sayılan tutum, üst-anlatılara karşı inançsızlıktır. Bu kuşkusuz bilimlerdeki ilerlemenin bir sonucudur; ancak söz konusu ilerleme de zaten bunu varsayıyor. Üst-anlatısal meşrulaştırma düzeneğinin eskimişliğine, özellikle metafizik felsefe ile ona bağlı üniversite kurumunun düştüğü bunalım denk geliyor. Anlatısal işlev işleyenlerini, büyük kahramanı büyük tehlikeleri, büyük serüvenleri ve büyük hedefi yitiriyor. Anlatısal, ama aynı zamanda, her biri *sui generis* [kendine özgü] pragmatik değerler taşıyan, gösterici, normlayıcı, betimleyici, vb. dilsel öge bulutları halinde dağılıyor.²⁸

Lyotard yukarıdaki pasajda büyük anlatıların mutlak hakikat anlayışını dayattığını ve bunun toplumsal bağların meşrulaştırılmasını zorlaştırarak âdil bir toplum inşasını engellediğini savunmuştur. Ona göre modernite, toplumu girdi-çıkı matrisleriyle yönetilen ve işlevselliği esas alan bir sistem olarak ele alarak mutlak hakikat arayışını teşvik etmiştir.²⁹ Modernitenin bu bakış açısı, çeşitliliği ve bireyselliği bastırarak tek bir hakikatin egemenliğini pekiştirme eğilimindedir. Bu durumun sonuçlarından biri, çoğulcu bakış açısının engellenmesidir. Dolayısıyla modernitenin mutlaklık vurgusu bireylerde potansiyel olarak bulunan yetenek ve fikirlerin açığa çıkmasının önünde önemli bir engeldir. Max Weber’in (öl. 1920) ifade ettiği gibi modern dönem, “‘formel’ rasyonalizasyon süreci”dir ve düşün alanı da bu süreç etrafında şekillenir. Böylelikle modern dönemin hakikat anlayışını mutlak akıl ve bilimsel gelişmeler oluşturur.³⁰ Dolayısıyla Lyotard’ın bu yaklaşımı farklı toplumsal ve bireysel gerçekliklerin kabul edilmesi gerektiğini savunan düşüncelerle örtüşerek çoğulculuğa alan açmaktadır.³¹ Sonuç olarak Lyotard modernitenin mutlak hakikat anlayışını eleştirerek daha kapsayıcı ve çoğulcu bir toplum anlayışına zemin hazırlamıştır.

Postmodernizmin çoğulculuk ve görecelik anlayışları hakikatin öznel ve dinamik bir

²⁷ Hyman, *A Short History of Atheism*, 18, 182.

²⁸ Lyotard, *Postmodern Durum*, 8.

²⁹ Lyotard, *Postmodern Durum*, 8-9.

³⁰ West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş: Rousseau, Kant ve Hegel’den Foucault ve Derrida’ya*, 20, 91.

³¹ David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran (İstanbul: Metis Yayınları, 1997), 21.

yapıda olduğunu savunur.³² Heidegger “varlık ve zaman” anlayışında varlığın sabit değil, sürekli olarak zamana ve konjonktürel şartlara bağlı olarak değişen bir olgu olduğunu belirtmiştir.³³ Bu düşünce bireylerin varlıklarını sürekli olarak yeniden inşa ettikleri bir dünyada değişimin kaçınılmaz ve doğal bir süreç olduğunu kabul etmemizi sağlamaktadır. Ayrıca Heidegger’in ontolojisi, postmodern düşüncenin merkezlessiz varlık tasavvuruna temel oluşturmaktadır. Heidegger varlığı öznenin deneyimiyle irtibatlandırır ve bu postmodern dönemin çoğulcu anlayışını destekler;³⁴ çünkü postmodernizm mutlak bir hakikatin varlığını reddetmiş ve bunun yerine farklı hakikatlerin bir arada olmasını mümkün kılmıştır. Bu noktada postmodern düşüncenin bilgi ve hakikat anlayışındaki dönüşümün daha iyi kavranmasında Richard Rorty’nin (öl. 2007) epistemolojik yaklaşımı oldukça önemlidir. Rorty’nin “dil-dünya ilişkisi” çerçevesinde sunduğu epistemolojik tanımlama, postmodern düşüncenin hakikat anlayışında benzer bir dönüşümü göstermektedir. O, dilin dünyayı nasıl şekillendirdiğine dair görüşleriyle hakikatin subjektif bir deneyim olduğunu ve her bireyin bir hakikat inşa edebileceğini savunmuştur. Rorty’e göre dil-dünya ilişkisinde dünya değişmeyen unsurlar taşıyan sabit bir yapı olmayıp olumsaldır. O, “Dünya konuşmaz. Sadece biz konuşuruz”³⁵ ifadesiyle dilin hakikati mutlak bir hakikat olarak değil, çoğulcu olarak inşa ettiğini ifade etmiştir.³⁶ Bu yaklaşım dilin yalnızca iletişim aracı olduğuna değil, aynı zamanda bireylerin dünyayı anlama ve yorumlama biçimlerini şekillendiren bir yapı olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda hem Heidegger’in varlık anlayışı hem de Rorty’nin epistemolojik yaklaşımı postmodernizmin hakikati mutlak bir veri olarak değil, bireylerin deneyimleri ve dil aracılığıyla inşa edilen çoğulcu bir yapı olarak ele aldığını göstermektedir.

Postmodernizmde hakikatin tek bir anlatıya indirgenemeyeceği anlayışı Deleuze’ün “fark ve tekrar” kavramları çerçevesinde de savunulmuştur. Deleuze, hakikatin sabit olmadığını ve modern düşüncenin özdeş olanın temsiliyle ilişkilendirilmiş kuvvetlerle hareket ettiğini ifade etmiştir. Bu yaklaşım, çağdaş yaşamın dinamizmine ve bireysel farklılıklara dikkat çekerek özgürlüğün ve yaratıcılığın önünü açmıştır. Modern dönemin tekdüzeliklerinden uzaklaşan bireyler, değişen kimlikler inşa etme çabasıdadır ve bu çaba Deleuze’ün fark ve tekrar kavramlarıyla uyum içindedir. Deleuze modern dünyayı simülakrlar dünyası olarak tanımlamakta ve burada kimliklerin fark ve tekrarla sürekli

³² Recep Alpyağıl, *Derrida’dan Caputo’ya Dekonstrüksiyon ve Din* (İstanbul: İz Yayınları, 2010), 32.

³³ Martin Heidegger, *Being and Time*, çev. John Macquarrie – Edward Robinson (Oxford, UK: Blackwell, 1962), 93-94. Bu eser Türkçeye tercüme edilmiştir. bk. a.mlf., *Varlık ve Zaman*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınevi, 2004).

³⁴ Derrida, *Yazı ve Fark*, 131.

³⁵ Richard Rorty, *Contingency, Irony and Solidarity* (USA: Cambridge University Press, 1995), 6. Bu eser, Türkçeye tercüme edilmiştir. bk. a.mlf., *Olumsuzluk, İroni ve Dayanışma*, çev. Mehmet Küçük – Alev Türker (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995).

³⁶ Richard Rorty, *Essays on Heidegger and Others: Philosophical Papers 2* (New York: Cambridge University Press, 1999), 34.

olarak üretildiğini düşünmektedir.³⁷ Deleuze bu görüşle hakikatin mutlak ve bir tek anlatıya indirgenemeyeceğini ifade etmiş ve farkların sürekli olarak ayrıştığını belirtmiştir.³⁸ O, bu durumu “farklılığın özerkliği” kavramıyla ele almıştır.³⁹ Bu anlayış, postmodern ateizmin birden fazla yaklaşımın bir arada var olabileceğine düşünsel bir alan sunduğunu göstermektedir. Aynı zamanda postmodernizmde kavramsal ve ideolojik dikotomilerin ortadan kalktığı bir döneme de işaret etmektedir. Bu yeni dönemde her düşünce birbiriyle ilişkilendirilebilir bir haldedir ve bu ilişkilendirme, postmodern düşüncenin temel dinamiklerinden biri olarak öne çıkar.⁴⁰ Bu bağlamda postmodernizm, ateizmin tek bir doğruyu savunmak yerine farklı düşünce sistemlerinin ve hakikatlerin bir arada var olabileceği görüşünün benimsenmesine imkân tanımıştır.

Postmodern düşünürlerden Foucault, bu dönemin epistemolojik bakış açısına katkı sağlayan bir diğer düşünürdür. O, evrensel ve mutlak hakikatlerin varlığını reddederek modernite eleştirisinde bulunmuş,⁴¹ *Bilginin Arkeolojisi* adlı eserinde hakikat anlayışındaki epistemolojik dönüşümü, *söylem* kavramı üzerinden ele almıştır. Foucault'da söylem, “daha ziyade pek çok uyumsuzluğun bulunduğu bir alan; düzeyleri ve rolleri betimlenmesi gereken bir farklı karşıtlıklar toplamıdır.”⁴² Ona göre modern dönemde metinler tek bir hakikati ifade etme çabasıyla şekillenmiştir. Ancak postmodernizm, egemen hakikatlerin ötesine geçerek birbirinden bağımsız olarak var olan hakikatlere varlık imkânı sunmaktadır. Bu durum bireylerin ve grupların kendi anlatılarını inşa edebileceği, kendi seslerini duyurabileceği bir düşünce ortamını destekleyerek postmodern çoğulculuğun toplumsal ve kültürel boyutunu güçlendirmektedir. Foucault'ya göre modern dönemde ise metinler tek bir hakikati ifade eden bir içerikle kurgulanmıştır:

Göz önüne alınmış her öge, ait olduğu ve onu sınırlayan bir tamlığın ifadesi olarak kabul edilir. Böylece, yine vaktiyle dile getirilmiş ve ilk kez insanların, sadece sözlerinin ve metinlerinin, söylemlerinin ve yazılarının içinde değil de meydana getirdikleri kurumların, pratiklerin, tekniklerin ve nesnelerin içinde “söylemek istedikleri” şeyi aydınlığa çıkaran bir tür tek biçimli büyük metin, söylenmiş şeylerin çeşitliliğinin yerine geçirilir. Bu örtük, yüce ve ortak “anlam”a göre, artışları içindeki ifadeler aşırı bolluk içinde görünür; çünkü ifadelerin tümü sadece bu anlama geri döner ve sadece bu anlam onların gerçekliklerini oluşturur. Bu tek anlama göre anlamlı öğelerin çokluğudur. Fakat birinci ve sonuncu anlam, ortaya konulan bu dile

³⁷ Gilles Deleuze, *Difference and Repetition*, çev. Paul Patton (New York: Columbia University Press, 1968), XIX. Bu eser Türkçeye tercüme edilmiştir. bk. a.mlf., *Fark ve Tekrar*, çev. Burcu Yalın – Emre Koyuncu (İstanbul: Norgunk Yayınları, 2017).

³⁸ Deleuze, *Difference and Repetition*, XX, 12-13.

³⁹ Deleuze, *Difference and Repetition*, 94, 302.

⁴⁰ Perry Anderson, *Postmodernitenin Kökenleri*, çev. Elçin Gen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 89.

⁴¹ Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, çev. Veli Urhan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022), 115.

⁴² Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, 198.

getirmelerin arasında ortaya çıktığından, görünen şeyin altında gizlendiği ve onu gizli bir biçimde ikiye böldüğünden, demek ki her söylem söylediği şeyden başka bir şeyi söyler ve böylelikle bir anlam çokluğunu içerme gücünü içinde saklar.⁴³

Alıntılanan pasajda Foucault, farklı metin ve söylemlerin belirli bir dönemin ortak anlamını yansıtaacağı gerçeğini kabul etmektedir. Ancak ona göre her söylem, amaçlanandan farklı anlamlar taşıyabilir, çünkü söylem, yüzeysel anlamların ötesinde derin anlamlar barındırmaktadır. Foucault bu anlayışla postmodern düşüncenin düşünsel çoğulculuğunu desteklemektedir. Bu görüş farklı anlatıların ve bakış açılarının anlam oluşturmada önemli bir rol oynadığına dair güçlü bir argüman sunmaktadır.

Postmodern hakikatin çoğulculuğunu ele alan bir diğer düşünür Derrida'dır. O, metinlerin sabit olmadığını ileri sürmüş ve Batı düşüncesindeki merkezci epistemolojik yaklaşımları eleştirmiştir. Derrida'nın dekonstrüksiyon yöntemi, anlamın tek bir merkezî otorite tarafından belirlenemeyeceğini, aksine her metnin çeşitli anlam kaymaları ve farklı okumalar barındırdığını savunmaktadır.⁴⁴ Bu düşünce, Foucault'nun söylem merkezli yaklaşımıyla birleşerek postmodernizmde mutlak hakikat iddiasının neden reddedildiğini açıklayan önemli bir perspektif sunmaktadır. Derrida, Batı metafiziğinde yapının her zaman bir merkez üzerinden anlam kazandığını ancak bu merkezin aynı zamanda anlamın değişkenliğini sınırladığını ifade etmektedir:

(...) yapı, daha doğrusu yapının yapısallığı, her ne kadar her zaman iş başında olmuş olsa da daima nötrleştirilmiş, indirgenmiştir. Bu da ona bir merkez vermek, onu bir mevcudiyet noktasıyla, sabit bir kökenle ilişkilendirmek suretiyle yapılagelmiştir. (...) Ne var ki merkez, açtığı ve mümkün kıldığı oyununu aynı zamanda kapatır. Merkez olmasıyla, içeriklerin, unsurların ve terimlerin birbiri yerine artık geçemeyeceği noktayı teşkil eder. Merkezde unsurların (ki bunlar bir yapının içindeki yapılar da olabilir) yer değiştirmeleri ya da başka şeye dönüşmeleri yasaktır.⁴⁵

Derrida'nın bu ifadesi, anlamın sabitlenemeyeceğini ve her metnin içsel çelişkiler barındırarak farklı okumalara açık olduğunu ortaya koymaktadır. O, yaşadığı dönemde hakikatin merkezsizleştiğini, bu durumun bir kişiye değil genel olarak dönemin dünya görüşüne atfedilebileceğini ifade etmektedir.⁴⁶ Derrida'nın bu ifadesi, hakikatin çoğulcu yapısına işaret etmektedir. Hakikate bu tür bir yaklaşım, dini inançların ve özellikle Tanrı kavramının da farklı bağlamlarda yorumlanabilmesine imkân tanımıştır. Dolayısıyla postmodernizmin çoğulcu yapısı, dini kavramların içeriğinde de dönüşümlere yol açmıştır diyebiliriz.

⁴³ Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, 153-154.

⁴⁴ Alpyağıl, *Derrida'dan Caputo'ya Dekonstrüksiyon ve Din*, 27-29.

⁴⁵ Derrida, *Yazı ve Fark*, 367-368.

⁴⁶ Derrida, *Yazı ve Fark*, 368.

3. Postmodern Ateizmin Çeşitliliği

3.1. Postmodernizmde Dinî Kavramların İçeriksel Değişimi

Postmodernizmin düşünsel temelleri Tanrı ve din gibi kavramların içeriğinin değişmesine neden olmuştur. Bu değişim, din ve Tanrı kavramlarının metafiziksel temellerinin sorgulanması ve yerine dünyevî açıklamaların tercih edilmesi yoluyla gerçekleşmiştir. Bu kavramların dönüşümü, ateizmin teizme karşıt bir düşünce olarak şekillendiği göz önünde bulundurulduğunda ateist argümanların dönüşümünde de etkili olmuştur.

Postmodern düşünürler Tanrı kavramını ontolojik bir kutsal varlık olması açısından değil, doğal kavramlarla açıklamışlardır. Örneğin Caputo'ya göre Tanrı bir olay, iz ya da çağrıdır.⁴⁷ Benzer şekilde Richard Kearney, *anateizm* kavramıyla Nietzsche'nin Tanrı'nın ölümü metaforundan sonra Tanrı'ya dönüşün mümkün olabileceğini öngörmüş, ancak Tanrı'nın geleneksel teizmdeki tasavvurdan farklı olarak Tanrı'nın var olma olasılığını ifade ettiğine vurgu yapmıştır.⁴⁸ Bu bağlamda postmodern dönemde Tanrı kavramının geçirdiği dönüşüm, kutsallık anlayışının da yeniden şekillenmesine yol açmıştır.

Postmodern dönemde dinî kavramların kültürel ve deneyimsel bir çerçevede yeniden yorumlanması Tanrı ve kutsallık anlayışının da dönüşmesine yol açmıştır. Örneğin Richard Rorty kutsallığın yalnızca dinî ritüeller ve metafizik öğretilerle sınırlı olmadığını, TV programları ve filmler gibi kültürel ürünler aracılığıyla yeniden biçimlendiğini savunmuştur.⁴⁹ Bu durum dinin, Tanrı gibi kutsal unsurlar olmadan da var olabileceği düşüncesini yansıtmaktadır. Nitekim Thomas J. J. Altizer (öl. 2018), Mark C. Taylor, Don Cupitt ve David Coffin gibi çağdaş filozoflar geleneksel teolojiye meydan okuyarak Tanrı fikrini modern dönem Tanrı anlayışının metafizik ve doğaüstü çerçevesinden uzaklaştırmışlardır.⁵⁰ Örneğin Taylor'ın *a/teoloji* kavramı, doğaüstünün bilinemeyeceği düşüncesiyle Tanrısız bir din fikrine dayanır. Taylor bu düşüncesiyle klasik teolojinin kavramlarını yeniden düşünmeye odaklanır. Ona göre a/teoloji, teolojinin aksine, Tanrı'nın mutlak bir varlık olarak ele alınmasını ve dine dayalı dogmatik sistemleri reddetmektedir.⁵¹ Onun bu yaklaşımı, teizm ile ateizm arasındaki keskin sınırları belirsiz bir hale getirmiştir; çünkü ne klasik anlamda teolojinin Tanrı tasavvurunu ne de ateizmin Tanrı inkârını devam ettirmiştir. Benzer bir şekilde Cupitt de Tanrısız bir dini savunmuş ve teolojik iddiaların doğruluğunun bilinemeyeceği görüşüyle realist bir bakış açısı benimsemiştir.⁵² Cupitt'in bu

⁴⁷ Caputo, "Atheism, A/theology, and the Postmodern Condition", 267.

⁴⁸ Richard Kearney, *The God Who May Be: A Hermeneutics of Religion* (USA: Indiana University Press, 2011), 4-6.

⁴⁹ Rorty, *Contingency, Irony and Solidarity*, XVI.

⁵⁰ Alpyağıl, *Derrida'dan Caputo'ya Dekonstrüksiyon ve Din*, 38.

⁵¹ Mark C. Taylor, *Erring: A Postmodern A/theology* (Chicago: University of Chicago Press, 1984), 12.

⁵² Cupitt, *Is Nothing Sacred: The Non-Realist Philosophy of Religion* (New York: Fordham University

yaklaşımı, teolojik gerçeklik ve inanç arasındaki ilişkinin yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. Aynı şekilde Caputo'nun *teolojik gerçekdışıcılık* (*theological non-realism*) yaklaşımı Tanrı'nın varlığını bireysel ve toplumsal deneyimlerle açıklamaya odaklanmıştır.⁵³ Dolayısıyla postmodern dönemde dinî kavramlar, metafizikten uzaklaşarak kültürel ve deneyimsel çerçevede yeniden yorumlanmış ve teizm ile ateizm arasındaki sınırların belirsizleşmesine neden olmuştur.

Postmodern dönemde dinî kavramların içeriksel dönüşümü bazı düşünürler tarafından Tanrı'nın gücünün ve mutlak otoritesinin “zayıflama”sı olarak yorumlanmıştır. Örneğin, Caputo'nun zayıf Tanrı (the weakness of God) anlayışında Tanrı, geleneksel teolojideki gibi mutlak kudret sahibi bir varlık olarak değil; sevgi, adalet ve umut gibi insanî değerler aracılığıyla tanımlanmaktadır.⁵⁴ Benzer şekilde Gianni Vattimo'nun (öl. 2023) “zayıf düşünce (weak thought)” ve Walter Benjamin'in (öl. 1940) “zayıf mesihçi güç (weak messianic power)” kavramları Tanrı'nın güç ve otorite imgelerinin yerine zayıflığını ve kırılganlığını vurgulayan bir anlayışı temsil etmektedir. Ayrıca Caputo kendisinin “teolojisiz teoloji (theology without theology)” ve Derrida'nın “dinsiz din (religion without religion)” kavramlarına işaret ederek postmodern dönemde dinin geleneksel teolojik çerçeveden sıyrılarak yoruma dayalı bir form kazanması gerektiğini savunmuştur.⁵⁵ Caputo ve Derrida bu kavramlarla geleneksel metafiziksel din anlayışından farklı içerikte bir inancı savunmuşlardır. Bu bağlamda postmodern dönemde Tanrı kavramı, güç ve otorite imgelerinin ötesinde zayıflık ve insanî değerler ekseninde yeniden yorumlanmıştır.

Postmodern dönemde Tanrı ve din tanımlamalarının belirsizleşmesi, ateizm ve teizm arasındaki ayrımın nasıl dönüşüme uğradığını anlamak açısından önemli bir tartışma alanı açmaktadır. Bu belirsizleşme, ateizmin yalnızca bir inançsızlık biçimi olarak değil, dinî kavramlarla sürekli bir etkileşim içinde olan bir yapı olarak ele alınmasını gerektirmiştir. Örneğin, Radoslaw Tyralla ateizmin postmodern dünyada *din benzeri* (*religion-like*) bir karakter kazandığını öne sürerek ateist bireylerin kültürel kodlar aracılığıyla dinî unsurları benimseyebileceğini ve hatta dinî ritüelleri uygulayabileceğini savunmuştur.⁵⁶ Tyralla'nın bu görüşü, ateizmin seküler ve dinî pratiklerle nasıl iç içe geçebileceğini gösterirken modern ateizmin temel argümanlarının da değişime uğradığını ortaya koymaktadır. Bu

Press, 2002), 51.

⁵³ Caputo, “Atheism, A/theology, and the Postmodern Condition”, 276.

⁵⁴ Abdüllatif Tüzer, “Postmodernizm ve Tanrı'nın Ölümü”, *Milel ve Nihal* 12/2 (2015), 111-113; John D. Caputo, *The Weakness of God: A Theology of the Event* (Bloomington: Indiana University Press, 2006), 15.

⁵⁵ Caputo, *The Weakness of God*, 9, 22. Caputo'nun din anlayışı hakkında detaylı bilgi için bk. Bilal Bekalp, “Caputo's Postmodern Understanding of Religion”, *İlahiyat Studies* 15/1 (2024), 149-180, 174-175.

⁵⁶ Radoslaw Tyralla, “Is Atheism a Religion? On Socio-Antropologic Cognitive Imperialism and Problems that Follow”, *Przegląd Socjologii Jakościowej* 12/1 (2017), 129.

durum postmodernizmin dinî kavramları nasıl dönüştürdüğünü ve ateizmin dinle sürekli bir diyalog içinde olan daha esnek ve kapsayıcı bir düşünce yapısına evrildiğini göstermektedir. Sonuç olarak postmodern düşünce, yalnızca dinî kavramların değil, ateizmin de yeniden yorumlanmasına zemin hazırlamış ve böylece din felsefesinde hem dinî hem de seküler perspektiflerin yeni bir çerçevede ele alınmasını sağlamıştır.

3.2. Postmodern Ateizmin Örnekleri

Postmodern dönemde ateizm yalnızca Tanrı'nın varlığını reddetmek olmayan daha geniş ve esnek düşünsel yapısı, onun modern ateist teorilerden ayrışmasına yol açmıştır. Modern ateist teoriler Tanrı'nın varlığını reddetmeye odaklanırken postmodern ateizmde argümanların böyle bir hedefi yoktur. Bu durum, ateist argümanların tek bir tema etrafında birleşmelerini zorlaştırmıştır.⁵⁷ Dolayısıyla bu dönemde ateizm, yalnızca Tanrı'nın varlığını sorgulamakla sınırlı kalmayıp daha geniş bir spektrumda dünyevî meselelerle ilgilendiğini göstermektedir.

Postmodern dönemde modern ateist temelleri savunmaya devam eden ateist argümanlar ile postmodern ilkelerle donatılmış argümanlar bir arada olmuştur. Bu, postmodern dönemin çoğulcu yapısından kaynaklanmaktadır. Örneğin Yeni Ateizm ekolünün argümanlarında bilim ve evrim teorisi, biyolojik ve kozmolojik oluşumu açıklayan büyük anlatılar yer almaktadır. Bu ekol, nesnel bilgiye dayalı kesin bir hakikat anlayışını savunmuştur.⁵⁸ Bu açıdan Yeni Ateistler, modern ateizmin mutlak hakikati, bilimsel ve rasyonalist epistemolojiyi benimsemeleri açısından modern bir ateizm örneği sunsalar da postmodern düşünce ortamında ortaya çıkmaları, aslında postmodernitenin farklı görüşlerin bir arada yaşamaya imkân tanıyan bakış açısından kaynaklanır. Diğer bir ifadeyle Yeni Ateizm, modern bir ateist öğretisi olarak postmodern ortamda görüşlerini savunmaya devam edebilmiştir.

Postmodern dönemde ortaya çıkan başka modern ateist görüşler de olmuştur. John L. Mackie (öl. 1981), John N. Findlay (öl. 1987), John J.C. Smart (öl. 2012) ve Kai Nielsen (öl. 2021) gibi isimler postmodern dönemde, modern ateist temellerle argümanlarını şekillendirmiştir.⁵⁹ Örneğin, Mackie (öl. 1981) "Evil and Omnipotence" başlıklı makalesinde, Tanrı'nın varlığıyla ilgili teistik argümanlara karşı metafiziksel bir eleştiri getirmiş ve her şeye gücü yeten ve mutlak anlamda iyi bir Tanrı'nın varlığını evrendeki kötülük olgusuyla bağdaşmaz bulmuştur.⁶⁰ 21. yüzyılın bir diğer ateist düşünürlerinden Kai Nielsen (öl. 2021) da ateist argümanlarını tanrıtanımazlık üzerine inşa etmiş ve ahlâkla ilgili görüşlerinde

⁵⁷ Caputo, "Atheism, A/theology, and the Postmodern Condition", 267-268.

⁵⁸ Michael Ruse, *Science and Spirituality* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 3-5.

⁵⁹ Aydın Topaloğlu, "Günümüzdeki Ateist ve Deist Düşüncenin Doğası ve Felsefi Kökenleri Üzerine", *Uluslararası 21. Yüzyılda Gençlik ve İnanç Eğilimleri 1*, ed. Osman Aydın vd. (Ankara: İlâhiyât, 2022), 25-44, 26.

⁶⁰ John L. Mackie, "Evil and Omnipotence", *Mind* 64/254 (1955), 200.

ahlâkın din olmadan da temellendirilebileceğini savunmuştur. Bu bağlamda Nielsen, dinî inançların ahlâkî temellerini sorgulayarak ahlâkî değerlerin seküler bir zeminde güçlü bir anlam ifade edeceğini öne sürmektedir.⁶¹ Mackie ve Nielsen'in bu ifadeleri, modern ateist yaklaşımlar gibi dinî unsurları tamamen reddedici görüşlerdir.

Postmodern ateizmin çeşitliliği, kimi düşünürlerin dikkat çektiği bir husus olmuştur. Michael Ruse (öl. 2024), Freud'un *küçük farklılıkların narsizmi* (*the narcissism of minor differences*) kavramını kullanarak postmodern ateist yaklaşımların benzerliklerine rağmen, din ve bilim ilişkisi gibi temel konularda önemli farklılıklar gösterdiklerini ifade etmiştir.⁶² Freud bu kavramı, grup üyeleri tarafından gruplar arasındaki farklılıkların bir rekabet unsuru olarak kullanılmasına işaret etmek için kullanmıştır.⁶³ Ruse, Freud bu tanımlamasından yararlanarak postmodern dönemdeki çoğulculuğu bir rekabet ilişkisi olarak açıklamıştır. Bu görüş, ona göre postmodern ateizmin homojen bir yapıdan uzak olduğunu ve farklı entelektüel arka planların ateist düşüncüyü nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

Postmodern ateizmin farklı perspektiflere açıklığını ve metodolojik çeşitliliğini anlamak için Paul Feyerabend'in (öl. 1994) "Her şey gider"⁶⁴ mottosu önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda postmodern dönemde ateizmi tek bir tanım altında toplamak giderek zorlaşmaktadır. Bu dönemde sınırların belirsizleştiğini ve yapıların daha esnek hale geldiğini ifade eden bir açıklama modeli de Zygmunt Bauman'ın (öl. 2017) *akışkan modernite* (*liquid modernity*) teorisidir.⁶⁵ Bauman'ın bu teorisi, postmodernizmde ateizmin de bu esneklik içinde nasıl farklı biçimlerde yorumlandığını açıklamak için kullanılabilir. Dolayısıyla bu yaklaşımlar postmodern ateizmin dinamik ve sürekli değişen bir olgu olduğunu anlamak için önemli bir perspektif sunmaktadır.

Postmodern dönemde ateist argümanların içeriği, modern ateizmden farklı olarak metafiziksel tartışmalarla değil, dinin dünyevî etkileriyle ilgilenmiştir. Bu durum postmodern ateizmin toplumsal eleştiriyi daha geniş bir çerçeveye yerleştirerek yalnızca inançsızlık halinden çok daha fazlasını ifade etmesine yol açmıştır. Örneğin çağdaş felsefe tarihçisi Ahmet Arslan, ateist olduğunu ifade etmekle birlikte dinî inançların dönemin şartlarına göre yeniden şekillenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu çerçevede dinin, pratik hayata müdahale etmeyerek sadece bireysel dindarlık biçiminde devam etmesi gerektiğini düşünmüştür.⁶⁶ Arslan'ın bu düşünceleri, postmodern ateizmin sunduğu düşünsel esnekliğe

⁶¹ Kai Nielsen, *Naturalism and Religion* (Amherst, NY: Prometheus Books, 2001), 455-456.

⁶² Ruse, *Science and Spirituality*, 3-4.

⁶³ Vamik Volkan, "The Narcissism of Minor Differences in the Psychological Gap Between Opposing Nations", *Psychoanalytic Inquiry* 6 (1986), 187.

⁶⁴ Paul Feyerabend, "Changing Patterns of Reconstruction", *The British Journal for the Philosophy of Science* 28/4 (1977), 368.

⁶⁵ Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (Malden: Blackwell, 2006), 16-17.

⁶⁶ Ahmet Arslan, "Aydınlar, Entelektüeller ve Müminler", *Cogito* 31 (2002), 214.

ve ateizmin toplumsal ve bireysel düzeyde nasıl ele alınması gerektiğine dair perspektifini yansıtmaktadır.

Postmodern dönemde ateist yaklaşımlar içinde inançsızlık kavramı kesin bir reddiyeden çok, daha esnek ve çoğulcu bir çerçevede ele alınmaya başlamıştır. Nitekim bu dönemde kendilerini *agnostik ateist* olarak tanımlayan düşünürler ortaya çıkmış ve bu kişiler, Tanrı'ya inanmadıklarını belirtmekle birlikte bu inançsızlıklarını kesin bir temele oturtamadıklarını ifade etmişlerdir.⁶⁷ Bu tür eklektik Tanrı tasavvurları inanç ve inançsızlık arasındaki gri alanların postmodern dönemde genişlediğini göstermektedir. Böylelikle postmodern ateizmde Tanrı'ya inançsızlık, kesin bir reddiye olmaktan çok, ateist düşünceyi farklı gerekçelerle temellendirmeye imkân tanımıştır. Bu durum postmodern ateist argümanlarda olay ve olguların metafizik tartışmalarla değil, doğal kodlarla ifade edildiğini göstermektedir.⁶⁸ Ayrıca ateizmin doğaüstü bir konu olarak ele alınmayıp insan doğasına, topluma ve kültüre dair birçok farklı bakış açısı sunduğuna işaret etmektedir. Örneğin çağdaş Türk Edebiyatı'nın önemli isimlerinden Aziz Nesin (öl. 1995) dinî kavramları gündelik hayatta kullanmış ancak bununla ilâhî bir amacı hedeflemeyerek dinin kültürel bağlamına işaret etmiştir.⁶⁹ Benzer şekilde Ahmet Arslan kendisini bir ateist olarak tanımlamasına rağmen “inşallah” ve “Allah rahmet etsin” gibi ifadeleri kullanmaya devam etmiştir.⁷⁰ Ayrıca Richard Dawkins, dinî bir inanca sahip olmamasına rağmen kültürel olarak Hristiyan olduğunu ifade etmiştir.⁷¹ Bu örnekler postmodern dönemde ateizmin yalnızca Tanrı inancının reddedilmesiyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda kültürel mirasın bir parçası olarak dinî değerlere farklı bir bakış açısıyla yaklaşmayı içerdiğini göstermektedir. Bu tür yaklaşımlar ateizmi sadece bir teizm karşıtlığı olarak değil, kültürel bağlamda da yeniden şekillendiren bir düşünce tarzını ortaya koymaktadır. Bu noktada ateizm ve kültür arasındaki ilişkiyi sorgulamak, postmodern dönemde önem kazanan bir mesele olarak görülmüştür.

Postmodern ateist argümanlar, dinin toplumsal ve kültürel boyutlarına odaklanmıştır. Örneğin Slavoj Žizek, materyalist bir ateizmi savunmasına rağmen dinî kurumların toplumsal işlevlerini olumlu ve kiliseyi bir kültürel yapı olarak onayladığını belirtmiştir: “Gerçekte ben, en alt düzeyde bile olsa, kiliseyi bir kuruluş olarak savunuyorum.”⁷² Benzer

⁶⁷ Paul Draper, “Atheism and Agnosticism”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta (Erişim 10 Ocak 2025).

⁶⁸ Ali Yaşar Sarıbay, “Postmodernite ve Kültür Olarak İslâm”, *I. İslam Düşüncesi Sempozyumu: Bildiriler-Tartışmalar*, nşr. Mehmet Bekâroğlu (İstanbul: Beyan Yayınları, 1995), 98.

⁶⁹ Aziz Nesin, *Yüz Liraya Bir Deli* (İstanbul: Adam Yayınları, 1993), 20.

⁷⁰ Ahmet Arslan, *Bir Ömür Düşünmek: Nehir Söyleşi*, ed. Devrim Özkan - Buğra Kalkan (Ankara: Eksi Kitaplar, 2016), 134, 143.

⁷¹ Monterreymixtape, “Richard Dawkins The Christian”, *Youtube* (Yayın Tarihi 2012), 00:00:09-00:00:21.

⁷² Žizek, “Tolerance as an Ideological Category”, 660; Slavoj Žizek, *Hristiyan Ateizm: Nasıl Gerçek*

şekilde Kanadalı ateist Ali Rizvi, *The Atheist Muslim* adlı eserinde kişinin Tanrı'ya inanmamakla birlikte dinin bazı kültürel unsurlarını sürdürebileceğini savunmuştur.⁷³ Alain de Botton da *Religious for Atheists* adlı eserinde dinin ahlâk, anlam ve toplumsal birliktelik sağladığını ifade etmiş ve dinin bu konulardaki değerlerinin seküler toplumlar için de önemine işaret etmiştir.⁷⁴ O, ateistlerin dinlere yaklaşımı arasında farklılıklar olabileceğini şu ifadeleriyle ortaya koymuştur: “Şimdi konuşmanın ilerleyen kısımlarına geçiyoruz ve şu tarz sorulara bakıyoruz: Dinler bugün bize ne öğretebilir ve bizi nasıl tahrir edebilir? Bu ateizm türü, dinin bazı amaçlarıyla nasıl ortak nokta bulacağını bilen ama doğaüstü kısımla ilgisi olmayan bir anlayış.”⁷⁵ Bu yaklaşımlar, ateizmin yalnızca bir inançsızlık hali olarak değil, aynı zamanda etik, sosyal ve kültürel boyutları olan bir düşünce biçimi şeklinde de ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu örnekler, ateizmin doğaüstü tartışma zemininden yoksun olabileceğine, ancak ahlâk, toplum, teknolojik gelişmeler ve kültür alanında önemli bir rol oynadığına işaret etmektedir. Bu durum ateizmin postmodern dönemde sadece bir inançsızlık hali değil, toplumsal ve kültürel bir duruş olarak da ele alınması gerektiğini ifade eden görüşleri destekler. Diğer yandan bazı düşünürler bu eğilimi, ateizmin zayıflaması olarak değerlendirmiştir. Örneğin Julian Baggini ateizmin metafizik eleştirilerden uzaklaşarak toplumsal ve kültürel tartışmalara yönelmesini ateist düşüncenin temel felsefi iddialarını zayıflatan bir eğilim olarak görmüştür.⁷⁶ Netice itibarıyla postmodern ateizm, Tanrı'nın varlığına dair doğrudan bir sorgulamadan çok, doğal ve kültürel değerlerle şekillenen çok boyutlu bir perspektif olarak öne çıkmaktadır.

Postmodern ateizmin çeşitliliği, ateizmi ifade eden kavramların da çeşitlenmesine yol açmıştır. Radikal ateizm (radical atheism), dinsel ateizm (religious atheism), pragmatist ateizm (pragmatist atheism), apateizm (apatheism) ve inançsız mistisizm (godless mysticism), yeni materyalizm ve ateizm (new materialism and atheism) ve post-teistik düşünce (post-theistic thought) gibi kavramlar, postmodern ateist argümanların farklılığını ortaya koyan kavramlar arasındadır. Örneğin apateizm, Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu gibi metafiziksel sorunların önemini reddeden ve dinî alana karşı kayıtsız olan bir yaklaşımdır.⁷⁷ Apateist yaklaşım felsefi ya da teolojik zeminde bir tanrıtanımsızlıkla ilgili

Bir Materyalist Olunur?, çev. Akın Emre Pilgir (İzmir: Livera Yayınevi, 2024), 11-15.

⁷³ Kemal Batak, “Ateizm ve Türkiye”, *Güncel Dinî Meseleler İstisare Toplantısı-IX: Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm ve Nihilizm)* (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2020), 65. Konu ile ilgili bk. Ali Rizvi, *The Atheist Muslim: A Journey From Religion to Reason* (New York: St. Martin's Press, 2016).

⁷⁴ Alain de Botton, *Ateistler için Din: Bir İnanmayanın Din Kullanma Kılavuzu*, çev. Ayşe Ece (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2011), 15-17.

⁷⁵ Medyascope, “Tanrısız Din: Alain de Botton ile ‘Ateizm 2.0’ Üzerine Söyleşi” (Erişim 11 Kasım 2024).

⁷⁶ Julian Baggini, *Atheism: A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2003), 73.

⁷⁷ Trevor Hedberg – Jordan Huzaverich, “Appraising Objections to Practical Apatheism”, *Philosophia*

olmayıp pratik düzlemde Tanrısız yaşamaktır.⁷⁸ Radikal ateizm ise ateizmin yalnızca Tanrı inancını reddetmekle kalmayıp dinin toplum üzerindeki etkilerini de eleştiren, sert ve katı duruş sergileyen bir söylemdir.⁷⁹ Ateizmin Tanrı'nın varlığı konusundaki kayıtsızlığına rağmen radikal ateizmin bu konudaki eleştirel tavrı, postmodern dönem ateizminin çeşitliliğini göstermektedir. Bu kavramlardan hareketle postmodern dönemde ateizmin klasik anlamda sadece bir tanımlanmazlık olmadığı, Tanrı'nın anlamını, yerini ve işlevini sorgulayan daha geniş bir düşünce haline geldiği söylenebilir.

Postmodern ateist anlayışlar son kertede, geleneksel ateizmin mutlaklık anlayışını eleştirerek bireysel deneyimlere, çoğulculuğa ve yerelliğe vurgu yapmaktadır. Bu dönemde ateizm sadece Tanrı'nın reddi değil, hakikatin çeşitliliğinin yeniden yapılandırılması sürecidir. Bu çeşitlilik, ateizmi sabit bir ideoloji olarak görmeyen ve farklı kişisel deneyimler üzerinden şekillenen bir olgu olarak değerlendiren bir yaklaşımdır.

Sonuç

Bu çalışmada epistemolojik bir zeminde gerçekleşecek bir değişimin, inanç ya da inançsızlık alanlarını nasıl dönüştürdüğü, ateizmin modern ve postmodern düşünce'deki durumları incelenerek ele alınmıştır. Modern ateizm temel olarak rasyonalite, bilimcilik ya da mutlak hakikat anlayışı üzerine kuruludur. Buna karşın postmodern ateizmin hakikat ve otorite gibi kavramları sorgulayan çoğulcu yaklaşımı, dini kavramların içeriği hakkında geleneksel tanımlamalar dışında farklı yorumların ortaya çıkmasına neden olduğu gibi, ateizmin sadece tanımlanmazlık olarak algılanmasını da dönüştürmüştür.

Postmodern ateizm, modern ateizmden oldukça farklı bir argümantatif zemine sahiptir. Bu dönemde modernizmin ilkelerine eleştirel yaklaşılmasından ateizm de nasibini almış ve ateist düşünce bu dönemde çeşitli temellerle savunulmuştur. Lyotard, Foucault, Deleuze, Derrida, Rorty ve Bauman gibi birçok postmodern düşünür bu epistemolojik değişime eleştirileriyle işaret etmiştir. Onlar modernizmin evrensellik ve hakikat anlayışlarını eleştirerek fiktisel çoğulculuğa zemin hazırlayacak görüşler sunmuştur. Onların modern dönemin özelliklerine yönelik eleştirileri, postmodern ateizmin düşünsel temellerini oluşturmuş ve dolaylı olarak ateizmin de daha esnek ve çoğulcu bir yapıya bürünmesine katkı sağlamıştır. Ateist düşüncenin dönüşümünün bir diğer nedeni ise postmodern dönemde din, Tanrı ve kutsal gibi kavramların içeriklerinde meydana gelen değişimlerdir. Bu dönemde söz konusu kavramların doğaüstüne referans vermeden tanımlanması, ateizmin düşünsel yapısını şekillendiren önemli bir unsur olmuştur.

Postmodernizmin ateizme kazandırdığı esneklik ve çoğulculuk, olumlu ve olumsuz

45/1 (2017), 259.

⁷⁸ Zygmunt Bauman, *Postmodernizm ve Hoşnutsuzlukları*, çev. İsmail Türkmen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, t.y.), 243.

⁷⁹ John D. Caputo, "The Return of Anti-Religion: From Radical Atheism to Radical Theology", *Journal of Cultural and Religious Theory* 11/2 (2011), 33, 44, 84.

yönleriyle değerlendirilebilir. Olumlu yönleri arasında, postmodernizmin ateist düşünceyi ideolojik bir çerçeveye hapsetmeyerek daha geniş bir tartışma alanı sunmasıdır. Ancak bu durum, ateizmin kendi içerisinde tutarlı bir felsefi zemin oluşturmasını zorlaştırabilir ve postmodern dönemdeki ateizmin sadece modern ateizme karşı tepkisel bir hareket olarak değerlendirilmesine yol açabilir. Bu bağlamda, postmodernizmin ateizme kazandırdığı çoğulculuğun nasıl bir etki yarattığı, bağlamsal açıdan değerlendirilebilir. Ayrıca çoğulculuk, bireysel inançlardan toplumsal etkenlere kadar geniş bir yelpazede kendini göstermektedir. Postmodern ateizmin birey ve toplumla etkileşimini daha detaylı olarak inceleyen çalışmalar bu dönüşümün daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Postmodern dönemin düşünsel çeşitliliği, bu dönemde modern ve postmodern eğilimlerin bir arada bulunabilmesine imkân tanımıştır. Modern ve postmodern ateist tasavvurların ortak noktası, doğanın sınırları içinde kalan açıklamalarda bulunmalarıdır. Her ikisi de doğa ötesine mesafeli durmaktadır. Bu benzerlik, modern ve postmodern ateizmin farklılıklarına rağmen ortak bir zeminde buluştuğunu göstermektedir. Bu durum ateizmin farklı düşünsel ve toplumsal bağlamlarda nasıl yeniden oluştuğunu anlamak için önemli bir ipucu sunmaktadır.

Kaynakça | References

- Aktay, Yasin. *Postmodern Kavşakta Din ve Sivil Toplum*. İstanbul: Tezkire Yayıncılık, 2015.
- Alpyağıl, Recep. *Derrida'dan Caputo'ya Dekonstrüksiyon ve Din*. İstanbul: İz Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Anderson, Perry. *Postmodernitenin Kökenleri*. çev. Elçin Gen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Arslan, Ahmet. "Aydınlar, Entelektüeller ve Müminler". *Cogito* 31 (2002), 201-214.
- Arslan, Ahmet. *Bir Ömür Düşünmek: Nehir Söyleşi*. ed. Devrim Özkan - Buğra Kalkan. Ankara: Eksi Kitaplar, 2016.
- Armstrong, Karen. *Tanrı'nın Tarihi: İbrahim'den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Anlayışı*. çev. Oktay Özel vd. Ankara: Ayraç Yayınları, 1998.
- Ayer, Alfred Jules. *Dil, Doğruluk ve Mantık*. çev. Vehbi Hacıkadıroğlu. İstanbul: Metis Yayınları, 1998.
- Baggini, Julian. *Atheism: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2003.
- Batak, Kemal. "Ateizm ve Türkiye". *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı-IX: Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm ve Nihilizm)*. 63-75. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Malden: Blackwell, 2006.
- Bauman, Zygmunt. *Postmodernizm ve Hoşnutsuzlukları*. çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, t.y.
- Bekalp, Bilal. "Caputo's Postmodern Understanding of Religion". *İlahiyat Studies* 15/1 (2024), 149-180.
- Botton, Alain de. *Ateistler için Din: Bir İnanmayanın Din Kullanma Kılavuzu*. çev. Ayşe Ece. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2011.
- Caputo, John D. "Atheism, A/theology, and the Postmodern Condition". *The Cambridge Companion to Atheism*. ed. Michael Martin. 267-282. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Caputo, John D. "The Return of Anti-Religion: From Radical Atheism to Radical Theology". *Journal of Cultural and Religious Theory* 11/2 (2011), 32-125.
- Caputo, John D. *The Weakness of God: A Theology of the Event*. Bloomington: Indiana University Press, 2006.
- Comte, Auguste. *Pozitivizmin İlmihali*. çev. Peyami Erman. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1952.
- Cupitt, Don. *Is Nothing Sacred: The Non-Realist Philosophy of Religion*. New York: Fordham University Press, 2002.
- Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni*. çev. Öner Ünalın. Ankara: Sol Yayınları, 1970.
- Deleuze, Gilles. *Difference and Repetition*. çev. Paul Patton. New York: Columbia University Press, 1968.
- Demir, Ömer. *Bilim Felsefesi*. Ankara: Vadi Yayınları, 3. Basım, 2009.

- Derrida, Jacques. *Of Grammatology*. ed., çev. Gayatri Spivak. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.
- Derrida, Jacques. *Yazı ve Fark*. çev. P. Burcu Yalın. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Draper, Paul. "Atheism and Agnosticism". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta. Erişim 10 Ocak 2025. <https://plato.stanford.edu/entries/atheism-agnosticism/?ref=whcolony.com>.
- Eagleton, Terry. *Kuramdan Sonra*. çev. Uygur Abacı. İstanbul: Literatür Yayınları, 2006.
- Feuerbach, Ludwig. *Hiristiyanlığın Özü*. çev. Devrim Bulut. Ankara: Öteki Yayınevi, 2004.
- Feyerabend, Paul. "Changing Patterns of Reconstruction". *The British Journal for the Philosophy of Science* 28/4 (1977), 351-369.
- Foucault, Michel. *Bilginin Arkeolojisi*. çev. Veli Urhan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 5. Basım, 2022.
- Freud, Sigmund. *Uygarlık, Din ve Toplum*. çev. Selçuk Budak. Ankara: Öteki Yayınevi, 1997.
- Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu*. çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları, 1997.
- Hedberg, Trevor – Huzaverich, Jordan. "Appraising Objections to Practical Apatheism". *Philosophia* 45/1 (2017), 257-276.
- Heidegger, Martin. *Being and Time*. çev. John Macquarrie – Edward Robinson. Oxford UK: Blackwell, 1962.
- Heidegger, Martin. *Nietzsche'nin Tanrı Öldü Sözü*. çev. Levent Özşar. Bursa: Asa Yayınevi, 2001.
- Hyman, Gavin. *Ateizmin Kısa Tarihi*. çev. Dilek Şendil. İstanbul: SİA Kitap, 2022.
- Hyman, Gavin. *A Short History of Atheism*. London: I. B. Tauris, 2010.
- Kearney, Richard. *The God Who May Be: A Hermeneutics of Religion*. USA: Indiana University Press, 2011.
- Lange, Friedrich A. *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi: Başlangıçtan Kant'a Kadar*. çev. Ahmet Arslan. Ankara: Gündoğan Yayınları, 2. Basım, 1990.
- Lyotard, Jean-François. *Postmodern Durum*. çev. İsmet Birkan. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 4. Basım, 2023.
- Mackie, John L. "Evil and Omnipotence". *Mind* 64/254 (1955), 200-212.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich. *Din Üzerine*. çev. Kaya Güvenç. Ankara: Sol Yayınları, 2008.
- Medyascope. "Tanrısız Din: Alain de Botton ile 'Ateizm 2.0' Üzerine Söyleşi". Erişim 11 Kasım 2024. <https://medyascope.tv/2018/02/27/tanrısız-din-alain-de-botton-ile-ateizm-2-0-uzerine-soylesi/>
- Monterreymixtape. "Richard Dawkins The Christian". *Youtube*. Yayın Tarihi 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=MwoMcN-YyVM>
- Nesin, Aziz. *Yüz Liraya Bir Deli*. İstanbul: Adam Yayınları, 1993.
- Nielsen, Kai. *Naturalism and Religion*. Amherst, NY: Prometheus Books, 2001.
- Nietzsche, Friedrich. *Ecce Homo: Kişi Nasıl Kendisi Olur?*. çev. Can Alkor. İstanbul: Say Yayınları, 1996.

- Nietzsche, Friedrich. *Şen Bilim*. çev. Levent Özşar. Bursa: Asa Yayınları, 2003.
- Rorty, Richard. *Contingency, Irony and Solidarity*. USA: Cambridge University Press, 1995.
- Rorty, Richard. *Essays on Heidegger and Others: Philosophical Papers 2*. New York: Cambridge University Press, 10. Basım, 1999.
- Rosenau, Pauline Marie. *Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri*. çev. Tuncay Birkan. Ankara: Ark Yayınları, 1998.
- Ruse, Michael. *Science and Spirituality*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Sarıbay, Ali Yaşar. "Postmodernite ve Kültür Olarak İslâm". *1. İslam Düşüncesi Sempozyumu: Bildiriler-Tartışmalar*. nşr. Mehmet Bekâroğlu. 93-106. İstanbul: Beyan Yayınları, 1995.
- Sartre, Jean-Paul. *Varoluşçuluk*. çev. Asım Bezirci. İstanbul: Say Yayınları, 1985.
- Taylor, Mark C. *Erring: A Postmodern A/theology*. Chicago: University of Chicago Press, 1984.
- Topaloğlu, Aydın. "Günümüzdeki Ateist ve Deist Düşüncenin Doğası ve Felsefi Kökenleri Üzerine". *Uluslararası 21. Yüzyılda Gençlik ve İnanç Eğilimleri 1*. ed. Osman Aydın. vd. 25-44. Ankara: İlâhiyât, 2022.
- Topaloğlu, Aydın. *Teizm ve Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları*. İstanbul: İz Yayınları, 2024.
- Tüzer, Abdüllatif. "Postmodernizm ve Tanrı'nın Ölümü". *Milel ve Nihal* 12/2 (2015), 73-124.
- Tyrala, Radoslaw. "Is Atheism a Religion? On Socio-Antropologic Cognitive Imperialism and Problems that Follow". *Przegląd Socjologii Jakościowej* 12/1 (2017), 128-141.
- Volkan, Vamik. "The Narcissism of Minor Differences in the Psychological Gap Between Opposing Nations". *Psychoanalytic Inquiry* 6 (1986), 175-191.
- West, David. *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş: Rousseau, Kant ve Hegel'den Foucault ve Derrida'ya*. çev. Ahmet Cevizci. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 1998.
- Zizek, Slavoj. *Hristiyan Ateizm: Nasıl Gerçek Bir Materyalist Olunur?*. çev. Akın Emre Pilgir. İzmir: Livera Yayınevi, 2024.
- Zizek, Slavoj. "Tolerance as an Ideological Category". *Critical Inquiry* 34 (2008), 660-682.